

Gruber Enikő

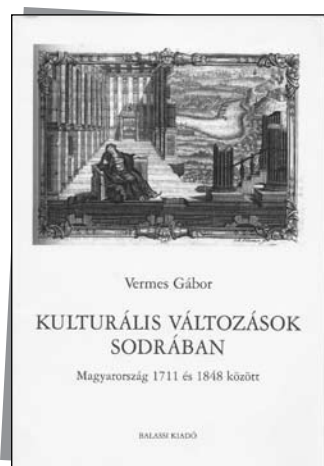
„NINCS EGYSZERŰ ÚT A HAGYOMÁNYOSTÓL A MODERN FELÉ...”¹

“There is no easy way from the traditional to the modern...”

Vermes Gábor: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*. Balassi Kiadó, Budapest, 2011

Vermes Gábor Amerikában élő történész professzor mintegy húszéves kutatómunka eredményeként jelentette meg e könyvét, melyet Zinner Judit fordított magyarra a Balassi Kiadó megbízásából. A szerző célja saját bevallása szerint az volt, hogy a különböző kulturális folyamatok egymásra hatását vizsgálja a történelem keretein belül. Ugyanakkor ezeket a hatásokat és következményeit nemcsak intézményeken és eseményeken követi végig, hanem személyeken is, hiszen minden kornak és szemléletmódnak megvolt a maga vezéregyénisége, aki nagymértékben hatott a tömegre. Vermes Gábor eredetileg a reformkor időszakát akarta göröcső alá venni, de rá kellett döbennie arra, hogy e korszak megértéséhez vissza kell mennie az időben, és végig kell követnie a társadalmi, szellemi, politikai és kulturális irányzatok alakulását. Könyvével leginkább arra szeretne rámutatni, hogyan vált egyre több magyar gondolkodásmódja modernné, és hogyan élte át ezt a folyamatot az átlagnemes, az átlagpolgár és főleg azok, akiket az akkori megkülönböztetések a társadalom peremére szorítottak.

Magyarország a XVIII. században az Osztrák–Magyar Monarchia szerves részét képezte. Területének nagy része elhanyagolt, mocsaras vidék volt, lakosságának száma pedig a török hódoltság ideje alatt jelentősen csökkent. Egyedül az északi és a nyugati térségben lehetett jól megművelt területekkel és virágzó kereskedelemmel találkozni. Bár a század végére az ország helyzete kissé javult, a szegénység to-



¹ Clifford GEERTZ (1973): *The Interpretation of Cultures*. Selected Essays, New York, 319.

vábra is általános maradt. A Habsburg udvar elhatározta, hogy az elnéptelenedett magyar területeket benépesíti, s a későbbiek folyamán több adóhoz juthat. Ez a törekvés kimutatható az 1784-es népszámlálási adatokból: a Monarchia 23 millió lakosából 43,4%-uk a magyar királyság területén élt. Ugyanakkor az áttelepüléseknek köszönhetően Magyarország soknemzetiségű országgá vált, ahol a kisebbségek száma meghaladta a magyar ajkú lakosság létszámát. A legfontosabb megélhetési forrásnak minden térségben a mezőgazdaság számított. A parasztság nagy része – akik az ország 90%-át képezték – jobbágy volt, vagy földet bérelt a földesúrtól. A jobbágyoknak kötelezettségeik voltak a földesúr és a megye iránt, illetve adót kellett fizetniük az államnak és az egyháznak is. Mária Terézia 1767-es úrbéri rendelete, mellyel a jobbágyokon akart segíteni, megszabta az általuk bérelt föld maximális nagyságát és a tőlük beszedhető adó mértékét. A XVIII. században Magyarországon kétféle város létezett. Az egyik volt a szabad királyi város, ami küldöttel képviselthette magát az országgyűlésbe, és felette közvetlenül az uralkodó rendelkezhetett, a másik pedig a mezőváros. Az utóbbi egyházi vagy világi földesúri tulajdon volt. A század nagy részében az ország fővárosa Pozsony, ugyanakkor nagy jelentőséggel bírt még Debrecen és Pest, illetve Buda is. Amikor pedig felismerték Buda központi fekvéséből eredő előnyeit, 1784–1785-ben a pozsonyi kormányhivatalok nagy részét átköltöztették.

A magyar társadalom jobbágyokra és nemesekre oszlott, bár mindkét réteg között voltak jobb és rosszabb helyzetben élők. Létezett ugyanis jómódú paraszt és nagyon szegény nemes is. A parasztság végső elszigeteltsége a század második felében a földesurak hatalmának a megerősödésével magyarítható. Ekkor ugyanis olyan mértékben kezdték kizsákmányolni őket, hogy még inkább visszahúzódtak, és ragaszkodtak saját életmódjukhoz. A hagyományok, a család és a közösség jelentette számukra a legfőbb értéket. A század végén közöttük is differenciálódásra került sor, ami a gazdag parasztság kialakulásához vezetett. Ez a réteg több jószággal, mezőgazdasági eszközzel, majd később több földdel is rendelkezett, és a szegényebb paraszttal dolgoztatott a földjein. A túlzott szegénységben élő parasztok egy része nem látott más kiutat, minthogy útonállóvá vált. Mivel az ország nagy része, főleg az Alföld, a déli határvidék, a Bánság, a dunántúli Bakony hegység és Somogy megye viszonyai is rendezetlenek voltak, ez a lehetőség kivitelezhető volt. Az említett részekben sok a mocsaras vidék, ahol könnyen lehetett bujdosni. A bécsi kormány a déli területeket deportáló résznek tekintette, és oda száműzte a nemkívánatos személyeket. II. József országjáró körútja során lóháton bejárta a Temesi bánságot, és az ott tapasztalt áldatlan állapotokat látva, változtatásokat követelt. Mária Terézia végül is az ő ösztönzésére kezdte el a szervezett telepítéseket a területen.

A városok vezetését a módosabb iparosok és kereskedők alkották a fontosabb nemesekkel együtt, akik általában vidékről költöztek a városba. Az elszenvedett nemesek ugyanis a városi élettől remélték a könnyebb megélhetést, ahol kereskedők vagy iparosok lettek, miközben nemesi rangjuknál fogva adómentességet élveztek. A jobb módú nemesek gyorsan vezető pozíciót szereztek maguknak, és gyakran közülük választottak követet a diétára.

A nők helyzetét a XVIII. században patriarchális korlátozottság jellemezte. Helyzetük a társadalomban és a családon belül is korlátok közé volt szorítva. A férfiaknak ugyanis mindenek feletti hatalmuk volt, a nők másodrangúnak számítottak. A házasságot leginkább előre megbeszélték, és sok esetben a nőknek nem is volt beleszólásuk. A vidéki nemesasszonyok kiváltságosabb helyzetben voltak. Férjük távolléte alatt ők irányították a gazdaságot, és meg is örökölhették azt. A kiváltságos rétegek nőtagjai külföldi kézikönyvek magyar fordításaiból tanulhatták a női magatartásnormákat, elsősorban az anyaszerep elvárásait és szabályait. Egy nő helyzete tehát leginkább a férj hozzáállásától függött.

Az oktatási intézmények legnagyobb része az egyház fennhatósága alatt állt. Amint az állam belefogott az ország modernizációjába és centralizálásába, fontossá vált, hogy a társadalom minden rétege műveltebb legyen. Így szerettek volna létrehozni egy hatékonyabb hivatalnoki kart. Ezért – bár az egyházi befolyás nem szűnt meg teljesen – az állami ellenőrzés is nagy szerepet kapott a megvalósításában. A legfontosabb mozzanat e tekintetben az 1777. évi Ratio Educationis volt. A helytartótanács oktatásügyi bizottsága ezután kilenc tanterület felett átvette az igazgatást, és rendszeresen látogatta az iskolákat. Egységes tanterveket írtak, vallástól függetlenül kezelték a diákokat, és elkülönítették az elemi, a középfokú és a felsőoktatást. Az ország egyetlen egyetemét Nagyszombatból Budára, majd később Pestre költöztették. Mindezen kezdeményezések ellenére, az írástudatlanság nagymértékű maradt, ugyanis a vidéki emberek mélyen gyökerező előítéleteit nem tudták egy rendelettel eloszlatni. Az elemi iskolák a helyi katolikus plébániák és protestáns gyülekezetek fennhatósága alá tartoztak, így a tanterv középpontjában a vallásoktatás, a bibliai történetek és a vallási énekek tanítása állt. Az írástanításra kisebb hangsúlyt fektettek, nem beszélve a számtanról. A gyerekek rendszertelenül jártak iskolába, ez attól függött, hogy kellett-e otthon segíteniük, és voltak falvak, ahol nem is volt iskola. Mégis, ezek a próbálkozások már az újítás, a modernitás jegyében zajlottak.

A modernizációnak a legnagyobb ösztönzést az 1740-es évek külpolitikai válsága adta. Ahhoz ugyanis, hogy a poroszokkal szemben méltó ellenfél lehessen, Mária Teréziának központosított államot kellett létrehoznia. Magyarországgal viszont nehézségei akadtak, ugyanis a magyar nemesség ragaszkodott országgyűléseihez. Királynővé koronázása alkalmával azonban kötelezettséget vállalt, hogy megvédi az országot, és tiszteletben tartja a nemesek előjogait. A

magyar nemesség nem rajongott a helyzetért, de amikor Mária Terézia segítséget kért tőlük a porosz hadsereg ellen, „életüket és vérüket” ajánlották fel neki. Am a magyarok és az osztrákok viszonya ezután sem volt felhőtlen.

A magyar országgyűlési küldöttek 1741-es felajánlkozása a királynő megmentésére tipikus barokk jelenet volt. Mária Terézia uralkodása alatt – a kiadások csökkentése miatt – nem tudott továbbfejlődni a III. Károly által preferált pompa. A királynő is támogatta a művészeteket, de az ésszerűség határain belül. Ugyanakkor az egyház nem tudta fenntartani a korábbi pazarlást, nem beszélve a nemesség szélesebb rétegeiről, így egyre inkább teret hódítottak a klasszikus formák. A mély vallásosság és a nemesség konzervatív, hagyományos szemlélete lassította az új eszmék terjedését. Ezzel egy időben viszont részleges átalakuláson ment át a társadalmi magatartás. A külföldi ruhák, táncok lettek divatosak, közkedveltté vált a kávé, a tea és a kakaó fogyasztása, és nagyobb hangsúlyt fektettek a kulturált viselkedésre. A magyar nemesség tehát úgy vette át az új viselkedési formák külsőségeit, hogy közben nem adta fel a hagyományos gondolkodás elvét. A felvilágosult eszmék elkötelezetteinek a száma nem volt mérvadó a korabeli Magyarországon, mégis elég volt ahhoz, hogy II. József zökkenőmentesen fenntarthassa rendszerét. Követői pedig eredményesen tudtak változtatásokat kieszközölni maguknak a vallási türelem kérdésében, illetve a magyar nyelv és kultúra előmozdításában. Ezen változtatásokkal még a hagyománytisztelő emberek is meg voltak elégedve. A szerző példaként Ányos Pált és Baróti Szabó Dávidot említi, akik bár lelkes haladásellenesek voltak, mégis elismerték a vallási pluralizmus és az ország szellemi haladásának szükségességét. Ez pedig kiváltotta a felvilágosult szemléletű Kazinczy és Bessenyei rokonszenvét, és lehetővé tette a velük való együttműködést.

Minden európai országban, így Magyarországon is, a felvilágosodás képviselői között radikálisabb szemléletűek is voltak. Martinovics Ignác és követői voltak azok, akik nyomást akartak gyakorolni a nemességre, hogy lényegi változásokra kerüljön sor. A Martinovics-féle összeesküvés ezért az uralkodóból és a nemességből is félelmet váltott ki. Mivel azonban vezetőjük labilis személyiségként egyszerre volt felvilágosult és besúgó, tervei véghezvitele esélytelennek bizonyultak. 1794-ben a főbb vezetők nagy részét kivégezték, és a tradicionalizmus még inkább megerősödött.

Miután a francia forradalom hatása veszélyt jelentett a Habsburg Birodalomra, beleértve a magyar nemeseket is, az érdekegyezés egyfajta együttműködésre sarkallta a két félt. Bár ez nem azt jelentette, hogy a magyar nemesség megbékélt volna Béccsel, mégis háttérbe kellett szorítani az ellentéteket. Ez a fajta együttműködés egész Európára jellemző volt, ugyanis az uralkodók belátták, hogy a forradalmi szellem terjedését csakis együttes erővel állíthatják meg. Bécs és a magyarok együttműködése sem a kölcsönös megbecsülésen alapult,

hanem a közös ellenséggel való szembenálláson. Érdekesnek mondható még a két fél kapcsolatában az 1792 és 1815 közötti időszak, amikor Ausztria hadban állt Franciaországgal. Ezekben az években ugyanis ismét engedményre kényszerültek egymással szemben. Vermes Gábor kitér a háborús időszak országgyűléseire, és ezáltal vezeti le, hogy valójában az 1830–40-es évek reformjai az 1790-es évekből eredeztethetőek, melyek egy hosszú folyamat eredményeként jöttek létre, ami tele volt kételyekkel és bizonytalansággal, hiszen a tradicionalista eszmék mélyen bevésődtek a gondolkodásba, és nehéz volt tőlük megválni. Ugyanakkor e diéták a tradicionalizmus biztosítása mellett hozzájárultak az ésszerű érvelés kialakulásához, mely előkészítette az utat a liberális gondolkodásnak. Bár továbbra is hatott a hagyományos gondolkodás, a klasszicizmus, a barokk és a szentimentalizmus, hódítani kezdett a biedermeier is, ami egyfajta elmozdulást jelentett a megrögzöttségből.

A XIX. század elején a magyar nemesség egy része elutasította a mozdulatlanságot. Rájöttek, hogy az ország más fejlettebb országokhoz képest le van maradva, és azok a magyarokat barbároknak titulálják. A megoldást a kultúra előremozdításában, illetve a magyar nyelv felemelkedésében látták. „»Kultúrát kellene tehát kívánni, nem új constitutiót.«² – idézi a könyv Berzsenyi Kazinczynak írt szavait. A század első évtizedeinek legfontosabb eszméje a nemzeti irodalom kialakítása volt. Számos mozgalom indult Magyarország felemelkedésére a kultúrnacionalizmus szabályai szerint. Gróf Széchenyi Ferenc saját gyűjteményét ajándékozta a nemzetnek, és ezzel megalapította a mai Országos Széchenyi Könyvtárat, gróf Festetich György mezőgazdasági iskolát nyitott, és kiosztották a Marczibányi Alapítványi első díjait. Bár számos arisztokrata részt vett ezekben a kezdeményezésekben, a többségüket mégis inkább a Habsburg-hűség jellemezte, miközben saját előjogaikat is védelmezték. Az aktív kisebbség vezére Kazinczy Ferenc volt, akinek gondolkodása mélyen a klasszikus kultúrában gyökeredett, ugyanakkor nyitott volt az új, a haladás felé. Valójában a két tábor közötti küzdelem ugyanúgy elősegítette a reformok létrejöttét, mint a liberalizmus előfutárai.

A magyarországi kultúrnacionalizmus eredeti célja a magyar nyelv, az irodalom és a színház fejlesztése volt, ám a műfajok részét képező kritika magával hozta a kritikus szemlélődést és a sokoldalú vizsgálódást. Az apolitikus gondolatok és irányzatok meglazították az ország gazdasági, társadalmi és politikai rendszerét, melyben leginkább a kritikus gondolkodás játszott a főszerepet. Bár a romantizmus nem tartozott ezen irányzatok közé, szenvedélyes jellege folytán, táptalajává vált. A magyarországi romantika jelentősége abban rejlett,

² VERMES Gábor (2011): *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között.* Budapest, 137.

hogy nyitott volt a változások iránt, és erős érzelmi támogatást jelentett a liberális nacionalizmus számára. Az 1820-as évekre egyre többen lettek azok, akik megtapasztalták Magyarország és a Nyugat közötti szakadékot, és hangsúlyozták, miszerint ha nem igyekszik az ország a fejlődés útjára lépni, az a nemzet pusztulásához vezethet. A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat minden cikkében e vágyakozás érzékelhető. Számos írás foglalkozott akkoriban az ország gazdasági elmaradottságával, az oktatás szerepével, illetve a nők társadalmi helyzetével. Mindennek ellenére Magyarországon a húszas években még a konzervativizmust nevezhetjük dominánsnak. Az évtized vége felé viszont egyre inkább érezte hatását a valódi liberalizmus, melynek képviselői már a valódi reformok szükségességét hirdették. Bár a megközelítésnek Kőlcsey volt az úttörője, az első valódi reformernek gróf Széchenyi Istvánt nevezhetjük.

Széchenyi gyakorlati tevékenysége vitathatatlan. Neki köszönhetjük a Magyar Tudományos Akadémia létrejöttét, a Nemzeti Kaszinót, a Lánchidat. Szívén viselte az állattenyésztés kérdését, a Duna szabályozását és még számos kezdeményezést. Az 1930-as évek elején három könyve is megjelent gyors egymásutánban, *Hitel*, *Világ* és *Stádium* címmel, melyekben szintén az ország hiányosságait taglalja, és a reformokban látja az előrehaladás lehetőségét. Bár a történészek egy csoportja³ úgy gondolja, hogy Széchenyi nem volt kiemelkedő egyéniség, hanem csupán a haladó réteg része, munkássága mégsem ezt támasztja alá. *Stádium* című könyvében olyan programot fejt ki, mely segítségével véget lehetett volna vetni a feudális rendszernek Magyarországon. Ezek a felvetések már a földesurak és a parasztság közös érdekeit taglalják, mely később a magyar reformkor vezérszála lett.

Az 1832–36-os országgyűlés volt az első, melyen már a liberális ellenzék is érezte hatását, bár helyzetük nem volt a legjobb, ugyanis a többség elismerte a változás szükségességét, de nem volt hajlandó feladni Béccsel szembeni követelőző politikáját, vagyis hogy biztosítsák Magyarország gazdasági önrendelkezését. A liberálisok viszont felvetették a jobbágy-földesúr közötti ellentét kérdését. Bár a jobbágyfelszabadítás ügyét leszavazták, kisebb engedményeket kieszközöltek. A liberális párt megalapítása hosszabb folyamat eredménye volt. Kossuth Lajos *Törvényhatósági Tudósítások* című lapja látta el a tájékoztatás funkcióját, és fogta össze különböző megyék hasonló gondolkodóit. Kossuth nagy hangsúlyt fektetett a liberálisok által jogtalanak tartott üldöztetésekre is. Személye és Wesselényi eltávolítása után a liberális tábor vezére Deák Ferenc lett. Deák saját maga dolgozta ki azt a javaslatot, mely követelte a jogtalan

³ Például CSORBA László (1991): *Széchenyi István*. Officina Nova, Budapest vagy OROSZ István (2000): *Széchenyi és kortársai. Válogatott tanulmányok a reformkorról*. Debreceni Egyetem Tört. Int., Debrecen című munkáiban olvashatjuk ezeket a véleményeket.

eljárások megszüntetését és a foglyok szabadon bocsátását, és a közös érdek egyesítette a nemességet. Metternich ekkor ráébredt arra, hogy nem folytathatja tovább ellenségeskedő politikáját, így engedményekre kényszerült. A kormány lehetővé tette a jobbágyoknak az önkéntes örökváltságot, biztosították a jogot, hogy magyarul intézzenek kérvényt a királyhoz, és lépéseket tettek egy modernebb kereskedelmi törvény felé, 1840-ben pedig a király amnesztiát adott a politikai foglyoknak.

Kossuth kiszabadulva a börtönből, a *Pesti Hírlap* szerkesztője lett, mely hatalmas hatással volt az aktuális politikára. Vermes Gábort idézve: „Kossuth úgy vélte, a *Pesti Hírlap*, különösen pedig az ő vezércikkei, honfitársai iránytűjeként kell hogy szolgáljanak.”⁴ Írásai világosan megfogalmazott, pátosszal teli cikkek voltak, melyek célja a liberalizmus kiépítése és életben tartása volt. Ugyanakkor Kossuth nézetei ekkor még nem voltak radikálisak, hiszen 1843-ban is az volt a meggyőződése, hogy az országot a köznemességnek kell irányítania. A nacionalizmus kérdésében sem tért el a fő irányvonalától, és felismerte annak dinamikus természetét. „Kossuth megértette, hogy a politikai nacionalizmusnak, amely nem feltétlenül helyettesítette, hanem inkább fölülírta a kulturális nacionalizmust, egyetlen célja van: a nemzet megteremtése. Ez pedig elképzelhetetlen lett volna anélkül, hogy a magyar legyen az állam hivatalos nyelve, a nemzeti lét legfontosabb mutatója.”⁵

Kossuth és Széchenyi ellentéte több mindenben kimutatható. Míg Kossuth a radikálisabb, gyorsabb megoldások híve volt, addig Széchenyi a fokozatosság elvét vallotta, összhangban az udvarral és a magyar arisztokráciával. Kossuth a politikai függetlenségért harcolt, Széchenyi pedig a gazdasági fejlődést helyezte előtérbe. Ám egyikük sem volt könnyű helyzetben, Magyarország ugyanis görcsösen ragaszkodott a feudális rendszerhez, és bár néhol jelentkeztek változások, ennek ellenére a földbirtokosok többsége nem akart eltérni a régi rendektől. A kereskedelem sem volt könnyű helyzetben, hiszen a gyárak száma még elenyésző volt, és a szállítást sem korszerűsítették. Kossuth Védegylete viszont hozzájárult több tucat gyár létrejöttéhez, ami az ország ipari fejlődésében hatalmas előrelépést jelentett. Magyarország jelentős változásokon ment keresztül az 1840-es években, ám a feudális szokások még évtizedekig tovább éltek.

Az 1847-es országgyűlésen a kormány különböző reformokat sürgetett, amivel az a liberális ellenzék akarta megosztani, és Kossuthot semlegesíteni. Ám Kossuth elfordult a reformprogram vitájától, és az adminisztrátori rendszer támogatására összpontosított. Amikor egyes bizottságok elfogadták a kötelező jobbágyfelszabadítást, az adómentesség előjogának és az ösiségnek az eltörlését,

⁴ VERMES 2011. 210.

⁵ Uo. 217–218.

valamint a nemzeti bank létrehozását, tárgyalások kezdődtek a két ház között, amelyek végül kudarcba fulladtak. Időközben már Pozsonyban is érezni lehetett az Európa-szerte terjedő elégedetlenség szelét, ami márciusban érte el Bécset, és Metternich lemondásához vezetett. Pesten március 15-én tört ki a forradalom, melynek hatására a bécsi kormány beleegyezett egy magyar kormány megalakításába, és április 11-én az áprilisi törvények szentesítésével lényegében függetlenné nyilvánították Magyarországot. Ez volt az a lépés, mely a liberális oldal győzelmét és a feudális Magyarország végét jelentette. Ez a győzelmi állapot nem tartott sokáig, hiszen a forradalom megbukott, a szabadságharc és az azt megelőző reformkor pedig egyfajta tündöklő korszakként került be a közfelfogásba, és később a történelembe is.

Vermes Gábor könyve a kultúrnacionalizmus szemszögéből vizsgálja azt a másfél évszázadot, mely megelőzte a feudalizmus bukását. Potról pontra, tételről tételre végigvezeti az olvasót a különböző szakaszokon és az ott végbemenő változásokon. Ha valaki szeretné egy másfajta megközelítésben is megismerni a tárgyalt korszakot, annak feltétlenül kézbe kell vennie a kötetet.